

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

**«ՎՐԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԶ**

Պրոֆ. Բլիսա Աբուլաձեի (1901-1968) հիշատակին նվիրված գիտաժողովներից մեկին (Թիֆլիս 1981 թ.) զեկուցումով մասնակցության էր հրավիրված նաև ակադ. Սուրեն Երեմյանը։ Ծրագրում նրա զեկուցումը կրում էր «Քարթլիս ցիտորեբայի հին հայերեն թարգմանությունը» վերտառությունը։ Անվանի գիտնականը, սակայն, ժամանակ չէր գտել հայտարարված խնդրով զբաղվելու, ուստի ափսոսանք հայտնեց ու զոհացավ Բ. Աբուլաձեի հիշատակն ու վաստակը հարգող հավաստումներով։ Ս. Երեմյանի ծննդյան 100-ամյակի կապակցությամբ սիրով հանձնառու եղա հանգուցյալ բարեկամիս այդ ցանկությունը ի կատար ածելու։

U.

Մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է հայերեն ութ ձեռագրով ավանդված «Վրաց պատմությունը» («Քարթլիս ցխովրեբա») **թարգմանություն** կոչել, ինչը բնագրի առկայությամբ լիովին արդարացի է: Բայց հայերեն թարգմանությունը վրացերենի հետ համեմատական ուսումնասիրության ենթարկված գրեթե բոլոր հետազոտողները նկատել են, որ թարգմանիչը վրացերեն բնագրի որոշ ընդարձակ պատմություններ ու դրվագներ համառոտելով ու վերապատմելով է ներկայացնում, իսկ առանձին դեպքերում՝ ընդմիջարկում ու հավելումներ կատարում: Ընդ որում վաղուց պարզված է նաև, որ «Քարթլիս ցխովրեբայի» վրացերեն բնագրի գիտությանը ծանոթ հնագույն օրինակները թույլ չեն տալիս կարծել, թե հայերենի ունեցած լրացուցիչ դրվագները վրացերեն մեկ այլ գրչագրի ունեցած տարբերությունների փոխանցման արդյունք են¹:

¹ «Վրաց պատմության» հայերեն թարգմանության գիտական հրատարակությունը կատարել է պրոֆ. Ի. Աբուլաძեն ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ, თბ., 1953 («ქართლის ცხოვრება»-ს) კամ ორად ვაჟთა პათარის ხին ხაერენ თარგმანთუნიდ. ორადერენ ენაეირი ს ხაერენ თარგმანთუნიდ ილიანასაყრიოჲსამ ს რატორდი ილია ერდავი ზიხა აბულაძენ, ბეჩქისი, 1953):

Թարգմանության ժամանակի, թարգմանչի ինքնության և թարգմանության առանձնահատկությունների հետ կապված հարցերը Ի. Աբուլաձեի ուսումնասիրությունների հրապարակմամբ կարելի է այլևս պարզված նկատել²: Հայ-վրացական բանասիրության դասականը մինչև հայերեն տեքստի, նրա արդի վրացերեն թարգմանության ու համապատասխան հին վրացերեն զուգընթաց մասերի առկայամբ խնամյալ հրատարակությունը հանգամանորեն քննության է առել «Վրաց պատմության» հայերեն թարգմանությանը վերաբերող Հ. Ն. Ակինյանի դրույթները³ և հիմնավորել իր սկզբնական եզրակացությունները.

1. Թարգմանությունը կատարված է Դավիթ Շինարարի կրտսեր ժամանակակցի կողմից, հավանաբար 1151 թվականին⁴, ուրեմն այն կատարողը XIII դ. ապրած Սիմեոն Պղնձահանեցին չէ:
2. Թարգմանիչը սերում է Ստորին Քարթլիից կամ նրա մերձակա հայկական շրջաններից (գիտե *Ռուսթավի* և *Թոեղի* այն ժամանակվա ոչ պաշտոնական անունները՝ *Ռիշա* (իմա՝ Արեշ) և *Ծալկա*):
3. Թարգմանիչը ազգությամբ հայ է և դավանությամբ միաբնակ. մեղմում է լուսավորչականների հասցեին ասված կոշտ խոսքերը:
4. Նրա թարգմանությամբ վավերացվում է ԺԲ դարի երկրորդ կեսի «Քարթլիս ցխովրեբայի» ընդգրկումը՝ Դավթի պատմությամբ ներառյալ:
5. ԺԳ դարի հայ պատմիչների ետղավության շրջանին վերաբերող տեղեկություն-լրացումները քաղված են այլ աղբյուրներից (Մխիթար Անեցի, Մխիթար Այրիվանեցի, Ստ. Օրբելյան):

Այս ամենն այլևս նոր քննության առարկա չպիտի դառնա, թեպետ կարող են լինել նոր դիտարկումներ ու լրացումներ: Ճիշտ այդպիսին պիտի համարել վաղամեծիկ աղբյուրագետ Սաուրմազ Կակաբաձեի հրատարակած հոդվածները «ԿՏապրՅՈՎՐՄՌՈՐՏԳՎՈՒՍ» և «Կովկաս և Բյուզանդիա» տարեգրքերում⁵. նա վրացերեն բնագրի երկու խումբ կամ խմբագրություն է առանձնացնում (այդ բաժանումը չի վիճարկվում), որոնցից առաջինը XVI-XVIII դարերի վեց գրչագրով ներկայացված *նախավախտանցյան* խմբագրությունն է, իսկ նրանց մեջ լիակատարը՝ Մարիամ թագուհու օրինակը (հայտ-

² Ի. *Աբուլաձե*, Քարթլիս ցխովրեբայի կամ Վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը. - «Գիտական նյութերի ժողովածու», թիվ 1, Երևան, 1941, էջ 31-40: Տե՛ս նաև նախորդ ծանոթագրության մեջ նշված աշխատության 01-032 էջերը (վրաց.): Հմմտ. *նույն հեղինակի*՝ «Քարթլիս ցխովրեբայի հին հայ թարգմանիչն ու նրա գործունեության ժամանակը» հոդվածը «Կովկասի ժողովուրդների պատմության հարցեր» ժողովածոյում (Թբիլիսի, 1966, էջ 223-233 (վրաց.): Վերահրատարակություն տե՛ս *Իլիա Աբուլաձե*, Աշխատություններ, հատ IV, Թբ. 1985, էջ 109-119 (վրաց.):

³ Հ. *Ներսէս վ. Ակինեան*, Սիմեոն Պղնձահանեցի և իր թարգմանութիւնները վրացերենէ, Վիեննա, 1951, էջ 161-188:

⁴ Փաստը հիշատակված է «Օտար պատմագիրներ» մատենագիտական ցանկում (տե՛ս Հ. Մ. *Անանյան*, Հայկական մատենագիտություն, Ա, Երևան, 1959, էջ LVII):

⁵ *С. С. Какабадзе*, Установление критического текста начальной части “Картлис цховреба”. - “Палестинский сборник”, вып. 15(78), М.-Л., 1966, с. 172-179. Հմմտ. նույնի՝ Некоторые вопросы изучения древнеармянской версии “Картлис цховреба”. - “Кавказ и Византия”, 1, Ереван, 1979, стр. 73-81.

նի է M ցուցիչով, գրված է 1633-1646 թվականների միջև)⁶: Գրության ժամանակով հնագույնը Աննա թագուհու պատվերով XV դարի ավարտին ընդօրինակված օրինակն է, որ հայտնի է պատվիրատուի անունով: Ընդգրկած հուշարձանների քանակով ու հերթականությամբ այս գրչագիրն առավել մոտ է հայերեն թարգմանությանը (ասել է թե ավարտվում է Դավիթ Շինարարի Պատմությամբ):

Այս համառոտ ներկայացումից պարզ է այլևս, որ հայերեն թարգմանության պահպանված հնագույն ընդօրինակությունը (Մատենադարան, ձեռ. N 1902 գրված է 1276-1311 թվականների միջոցին) երկու դարով կանխում է վրացերեն հնագույնին: Ս. Ս. Կակաբաձեն նաև այս իրողությունը նկատի առնելով է, որ հայերենը կոչում է **խմբագրություն** և ոչ սոսկ **թարգմանություն**:

«Վրաց պատմության» այս խմբագրությունը գնահատելիս Ս. Կակաբաձեն համոզված չէ, թե հայկական խմբագրության տեքստում Դավիթ Շինարարի և Հովհ. Սարկավազի հարաբերությանը վերաբերող դրվագը ընդմիջարկություն է, ինչպես կարծում էր Ի. Աբովյանը: Նա գտնում է, որ դավանական համաձայնություն սատարող արքան կարող էր Հաղբատի անվանի վարդապետին խոստովանահայր ճանաչել: Կարդանք հայերեն թարգմանության այդ դրվագը.

«Այլ ինքն սիրեր զագգն Հայոց և զեկեղեցիսն և զոմն հռետոր վարդապետ ի Հաղբատ[այ] Սարկաւազ անուն. խոստովանէր նմա զյանցանս իւր և կորացուցեալ զպատուական զլուխն՝ արինէր (կարդա՛ արինիր – Պ. Մ.) ի նմանէ: Եւ նստէր ընդ նմա և փարէր զպարանոցաւ նորա, և նա ասէր. «Լուծեալ եմ և հոտեալ ի ծերութենէս, ի բաց գնա յինէն՝ զի մի՛ աշխատ լինիցիս»:

Եւ թագաւորն համբուրէր և ասէր. «Անպակաս լիցի հոտս այս յինէն, հայր պատուական»։ Եւ պարգևեաց նմա զեաւղ առնթրեր վանացն՝ ի ծառայութիւն նմա: Եւ յարինելն զթագաւորն զայն ասէր եղեալ զձեռս ի վերայ գլխոյն. «Գտի զԴաւիթ ծառայ և եւոյժ սրբով իմով ւածի զնա» մինչև ցտասներորդ տունն: Եւ զուարճանայր արքայն և զովէր զգեղեցկակերպ թարգմանութիւնն Հայոց»⁷:

Նախ ասենք, որ սուրբագրական քաղումը («գտի զԴաւիթ...») կատարված է ԶԸ սաղմոսի 21 համարից: Հետաքրքիր է ճանաչել շարունակության «ցտասներորդ տունն», որ այնքան հաճո է թվացել արքային. **«Ձեռն Իմ ընկալցի զնա, և բազուկ Իմ զօրացուցէ զնա: Մի՛ մեղիցէ նմա թշնամի, և որդի անօրէնութեան մի չարչարեսցէ զնա: Հարից առաջի նորա զթշնամիս նորա, և զատելիս նորա ի պարտութիւն մատնեցից: Ճշմարտութիւն Իմ և ողորմութիւն Իմ ընդ նմա, և յանուն Իմ բարձր եղիցի եղջեր նորա: Եղից ի ծովու զձեռն նորա, ի վերայ գետոց զաջ նորա: Նա կարդասցէ առ իս՝ Հայր իմ ես դու, Աստուած ընդունելի փրկութեան իմոյ: Ես անդրանիկ արարից զնա և բարձր**

⁶ Վրացերեն գրչագրերի նկարագրությունը տե՛ս ակադ. Ս. Ղաուխչիշվիլու համահավաք հրատարակության առաջաբանում.– ქართლის ცხოვრება, ყველა ძირითადი ხელნაწერების მიხედვით გამოცემა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1955, გვ. 014-021: «Քարթլիս ցխովրեբა» ըստ բոլոր հիմնական ձեռագրերի Ս. Ղաուխչիշվիլու կողմից կազմված բնագիր, հատ. I, Թբ., 1955, էջ 014-021:

⁷ «Քարթլիս ցխովրեբայի» կամ «Վրաց պատմության» հին հայերեն թարգմանությունը, էջ 255: Քաղումը կատարել ենք մասնակի սրբագրումներով:

քան զամենայն թագաւորս երկրի: Յաւիտեան պահեցից նմա զողորմութեան Իմ, և ուխտ Իմ հաւատարիմ ընդ նմա: Հաստատեցից յաւիտեանս յաւիտենից զգաւակ նորա, և զաթոռ նորա որպէս զաւուրս երկնից»⁸:

Ինչպէս կարելի է ընթերցմամբ հավաստիանալ, իրոք «գեղեցկակերպ թարգմանություն» է, որ «Վրաց պատմության» փոխադրողը չի բերել, բայց և չի կարողացել ձեռնպահ մնալ շարունակության հասցեն տալուց: Դժվար է ապացուցել, որ Դավթի վերաբերող դրվագը եղել է վրացերեն սկզբնական բնագրում և հետագայում դուրս մնացել ընդօրինակություններից, ինչպէս փաստորեն հակված է կարծել Ս. Կակաբաձեն: Ավելի մոտ կլինենք ճշմարտության, եթե ասենք, որ Դավթի և Սարկավագի մտերմության պատմությանը Կիրակոս Գանձակեցին ծանոթացել է ոչ թե բանավոր աղբյուրից, այլ ճիշտ և ճիշտ «Վրաց պատմության» հայկական խմբագրության վերոբերյալ տեղեկությունից: Ոչ պատահականորեն նրա մոտ կան քաղում հուշող բառեր ու արտահայտություններ⁹, որոնք իրենց հերթին ապացույց են թարգմանության՝ նախորդ դարում կատարված լինելու: Այդպիսիք նկատելի են նաև Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» տեքստում: «Եւ էր Դաւիթ արքայ սուրբ և առաքինի, զարդարեալ ամենայն աստուածապաշտութեամբ և բարի արդարութեամբ, և սա երևեցաւ ընդունող և սիրող ազգին Հայոց: Առ սա ժողովեցան մնացեալ զօրքն Հայոց. և սա շինեաց քաղաք Հայոց յաշխարհն Վրաց և հաստատեաց եկեղեցիս և վանորայս բազումս, և անուանեաց զանուն քաղաքին Գօռա, և ուներ մեծաւ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ զամենայն ազգն Հայոց: Կայր և հարազատ որդի մի թագաւորին Դաւթի, որում անուն ասէին Դեմետրե, ի հայ կնոջէ, և եղբօր թագաւորին ասէին Թօտորմէ (Թօտորէ)»¹⁰:

Որ պատմողական աղբյուրներում ավանդվածը իրական հիմք ունի՝ կարելի է հավաստիանալ Հաղբատի Ս. Նշանի արևմտյան մուտքի ճակատին Մեծ գավթի մեջ պահպանված և ընդհատումներ ունեցող արձանագրության հաղորդումից, ուր խոսվում է ի ձեռն Դավթ Շինարարի Հաղբատը ազատագրելու, ապահարկ դարձնելու և «գեաւղ առընթեր վանացն» նվիրելու մասին: Հովհ. Ղրիմեցու ընդօրինակության մեջ ավելի պարզորոշ է ասված. «...Եղև խնամող Հաղբատայ և Սանահինի... ընթացեալ քաղոր և բարեսէր աստուածապաշտութեամբ... զՀաղբատ ի մթնութենէ աւերութեանն ազա-

⁸ Մաղմ. ԶԸ, 21-30: Հիւրավի սքանչելի օրհնանք ու ձոն է և լիովին արժանի հայոց միաջավայրում ևս սիրո և ճանաչման արժանացած Դավթ Շինարարին: Պարզ է, որ հայ թարգմանչի ձեռքի տակ եղել է համարակալ տներ ունեցող Մաղմուսարան:

⁹ Հմմտ. «Եւ կարի յոյժ սիրէր զսա (իմա զՍարկավագ - Պ.Մ.) թագաւորն Վրաց Դաւիթ, հայրն Դեմետրեայ, պապն Դաւթի և Գիորգեայ, այնքան, զի մինչ լսէր զգալուստ նորա, և խոնարհեցուցեալ զզլոխն՝ խնդրէր ի նմանէ օրհնութիւն: Եւ նա եղեալ զձեռն ի վերայ գլխոյ նորա, զայս սաղմոս ասէր. «Գտի զԴաւիթ ծառայ իմ և իւղով սրբով իմով օծի զնա... Եւ ի պատճառս սորա սիրէր թագաւորն զազգս Հայոց».- **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ.Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 114:

¹⁰ **Մատթ. Ուռհայեցի**, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 356-357, էջ 365-ում Դավթի մահվան կապակցությամբ դարձյալ նա կոչված է «բարեպաշտ սուրբ թագաւոր», իսկ Դմիտրե որդին՝ «այր քաջ և աստուածասէր, նմանեալ հօր իւրոյ» և «որ էր Հայ կնոջէն»: Անհաջող կետադրության պատճառով զրաբար բնագրում ու նրա աշխարհաբար թարգմանության մեջ (1973 թ.) Դավթը ներկայացված է իբրև Բագրատի որդի (էջ 349, աշխ. թարգմ. էջ 234), մինչդեռ նա Գեորգիի որդին է, Բագրատի թոռը:

տեաց, գրով և վճռով ընծայեաց ի սուրբ եկեղեցիս զայգիս ...զգիւն... և ամենայն հողով և վիճակովն... զեղեալ կալուածս ամենայն վերահաստատեաց...»¹¹:

Ինչ վերաբերում է վրաց միջավայրում Սարկավագի ճանաչումին, ապա, ինչպես վաղուց արդեն նկատված է¹², այդ կարելի է վկայված համարել նրա «Վասն շարժման և սասանութեան երկրի» աշխատության առաջին տողերի ծանուցումից՝ «Հարցմունք Վրաց եպիսկոպոսի ի Հայոց վարդապետե Սարկավագէն՝ զիր գովով յաղագս ամենայն, եթէ՝ զի՞ արդ ունի երգ սաղմոսին ասացեալ. «Դու խորտակեցեր զգլուխ վիշապաց ի վերայ ջուրց, դու փշրեցեր զգլուխ վիշապին և ետուր զնա կերակուր զաւրացն Հնդկաց»¹³: Այս փաստից կարելի է հետևեցնել, թե Դավիթ Շինարարի և Հովհ. Սարկավագի հարաբերություններին վերաբերող դրվագը, անկախ նրա ընդմիջարկություն լինելուց կամ ոչ, պատմական հիմք ունեցող հաղորդում է: Ինչպես երևում է, Դավթի օրոք և նրա իսկ վարած քաղաքականության շնորհիվ հայ-վրացական դավանական վեճերը բավական մեղմվել էին, ուստի Սարկավագի առաջ արքան կարող էր խոստովանել, իսկ վրացի հոգևորականը՝ նրան դիմել տիեզերագիտական-օդերևութաբանական մեկնություն ստանալու համար, դարձյալ նկատի ունենալով սաղմոսից քաղված վկայությունը:

«Վրաց պատմության» հայկական խմբագրության ավարտին, կորած հիշատակարանից առաջ եղած այս դրվագը ինքնին թարգմանություն ձեռնարկելու խթանող պարագա կարող է նկատվել՝ միաժամանակ մատնացուցելով վրաց թագավորի մղած կռիվների վերաբերմամբ հայոց միջավայրում եղած համակրությունն ու ակնկալությունները:

Ավելորդ չէ նկատել, թե հայերեն խմբագրության կազմողն ու թարգմանիչը «Վրաց պատմությունը» դիտում է իբրև միասնական-ամբողջական պատմագրական հուշար-

¹¹ Տե՛ս **Կ. Ղաֆադարյան**, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 144-145: Հմմտ. *Լ. յեղոն մեջլոյսեյո-ձեջո*, «Ռեզոլուցիոն Թեմաթիս Երեմիայի Թեմաթիս» և թեմաթիս Երեմիայի, Երևան, 1928, թ. 136-137. Կ. Ղաֆադարյանը թվագրում է «1110 թվից հետո», մինչդեռ Լ. Մելիքսեթ-Բեկը վերականգնում է հայոց ՇՀ[Բ. Գ. Դ.] թվականը, որ է 57[2-3-4], իմա՝ 112[3-4-5]:

¹² *Լ. յեղոյսեյո - ձեջո*, նշվ. աշխ., էջ 137:

¹³ Սաղմ. 2Գ, 13-14: Սարկավագի բնագրի հրատարակությունը տես՝ **Լ. Մելիքսեթ-Բեկ**, Հովհաննես Սարկավագ վարդապետ Հաղբատացու «Վասն շարժման և սասանութեան երկրի», Արմֆանի, Տեղեկագիր, 1943, N 1, էջ 73-83: Նաև՝ **Ա. Գ. Աբրահամյան**, Հովհաննես Բնաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 302-305: Ընդարձակ խմբագրության բոլոր հրապարակումների աղբյուրը նույնն է՝ Սրբոց Հակոբյանց հավաքածուի N 1272 ձեռագիրը (Տոնապատճառ, 1290 թ., էջ 376r - 379v): Մինչև «Յիշատակարան ձեռագրացում» այս բնագրի հրապարակումը (հատոր Ա, Անթալիա, 1951, էջ 343-348) Գ. Հովսեփյանը իր ունեցած ընդօրինակումը տրամադրել է Լևոն Մելիքսեթ-Բեկին (տես «Ռեզոլուցիոն Թեմաթիս...» էջ 137, ծան. 2), որը տարիներ անց ստացածն հրատարակել է («Արմֆանի տեղեկագիր», 1943, N 1, էջ 73-83): Այստեղից վերցնելով վերահրատարակել է Ա. Աբրահամյանը («Հովհաննես Բնաստասերի մատենագրությունը», Երևան, 1956, էջ 302-304): Գ. Հովսեփյանի օրինակում եղած վրիպյալ ընթերցումները, որոնց մասին խոսք է ասել Ն. Պողարյանը («Մայր ցուցակ...», էջ 451), հաջորդաբար կրկնվել են: Ստուգյալ հրատարակություն տես **Ա. Զ. Սրճունի**, Հարցմունք վրաց եպիսկոպոսի, «Միոն», 1972, թիվ 9-10, էջ 341-343: Սարկավագի այս աշխատության համառոտ խմբագրությունը պահպանվել է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանություն, թիվ 324 ձեռագրում և հրատարակվել Հ. Հ. Ոսկյանի «Հովհաննես Սարկավագի գրությունները».- Հանդես ամսօրեայ, 1925, թիվ 5-6, էջ 238-239:

ձան, ուստի այն ներքին թեմատիկ կամ հեղինակային բաժանում չունի¹⁴: Նրա թարգմանության-խմբագրման եղանակն ու մեթոդը պարզ դարձնելու համար կարելի է համեմատության առնել Դավիթ Շինարարի հորդորով հրավիրված հայ-վրացական դավանական քննարկմանը վերաբերող դրվագի վրացերեն բնագիրն ու նրա հայերեն ամփոփ թարգմանությունը¹⁵: Լիովին գեղջված են հայերին վերաբերող «նենգ» ու «չար» բնութագրումները, քննարկման ընթացքը ներկայացված է «ոչ հաւանէին միմեանց (կարդա՛ գմիմեանս – Պ.Մ.)» և «ինքն պարզ և յայտնի բանիւ խաղաղացուցեալ գերկոսին կողկողմանսն՝ արձակեաց գծողովն» ամփոփմամբ (էջ 255):

Հայկական խմբագրության հավելումների շարքում մասնավոր ուշադրության է արժանի այն հատվածը, ուր պատմվում է Աստծուն տեսնելու համար աշտարակաշինության և իրենց իմացած յոթ լեզուն մոռանալու և «աւտար լեզուս ըստ թուոյ իւրեանց» առնելու մասին¹⁶:

«Քարթլիս ցխովրեբա»

«...Իսկ Նեբրովին պարսկերեն լեզվով ասաց. Ես Միքայել հրեշտակն եմ, որս Աստծու կողմից նշանակված եմ Արևելքի իշխանության վերա[կացության]: Դուքս արի այդ քաղաքից, քանզի Աստված է հովանավորում այդ քաղաքը՝ մինչև դրախտի հայտնվելը, որը քո այդ կառույցների մոտ է գտնվում, որի մեջ է արև ճառագող և երկու գետ՝ Նեղոս և Գեհոն, հորդող լեռը...

...Եվ բոլորը թողին քաղաքն ու գնացին. հնդկերեն խոսողները տեղավորվեցին Հնդկաստանում, սինդերը՝ Սինդերում, հոռմեացիները՝ Հոռմում, հույները՝ Հունաստանում, Ագ ու Մագուգը՝ Մագուգերում, պարսիկները՝ Պարսկաստանում: Իսկ առաջին լեզուն ասորերենն էր, և այս յոթ լեզուներն են, որոնցով մինչ Նեբրովը խոսում

«Վրաց պատմություն»

«Եւ ի պարսիկ լեզու գայր ապա ձայն առ Նեբրովթ, որ ասէր ցնա՝ Ես եմ Միքայել, որ ասեմ քեզ բանիւ Տեառն. ել և գնա այտի, զի ահա ձեռագործդ այդ հասաւ հանդէպ դրախտին, բայց լեառնս այս, ուր կամ ես, միայն անջրպետէ գորախտն, ընդ որոյ ստորոտն ելանէ արեգակն: Եւ ընդ այս ելանեն գետքն Նեղոս և Փիսոն. Գեհոն բերէ...

...Եւ թողեալ զքաղաքն և զաշտարակն, զոր շինէին, գնացին յաշխարհն իւրեանց. **Թորգոմասու ի Թորգոմեանսն**, Սիդոն՝ ի Սիդէթ, Բերձեանք ի՝ Բերձեանս, Յոյնք՝ ի Յունէթ, Ագ ու Մագ՝ յԱգմագուգէթ, Պարսք՝ ի Պարսս և այլք՝ յայլս: Եւ այս բանք չեղև յայտնապէս աւացեալ, այլ գրեցաւ և պահեցաւ ի ծա-

¹⁴ Ի. Աբուլաձէի հրատարակության մեջ եղած 5 բաժանումները կատարված են աշխատասիրողի կողմից՝ ելակետ ունենալով վրացերեն բնագրին ակադ. Իվ. Ջավախիշվիլու տված սահմանումներն ու գնահատությունները: Հմմտ. С. Карабадзе, նշվ. աշխ., էջ 75-76:

¹⁵ Բնագրերի զուգադիր հրատարակությունը տե՛ս պրոֆ. դր. **Լ. Մելիքսեթ-Քեկ**, «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հատ. Ա, Երևան, 1934, էջ 219-220:

¹⁶ Դրվագն ընդգրկված է Ջուանշերի «Վարք և քաղաքավարություն Վախտանգ Գորգասուլի» բնագիր (տես՝ լ. Գ., I, թ. 33. 161-163, «Վրաց պատմություն», էջ 158-159): Վկայակոչվող հատվածի սկզբի մասը, ներառյալ կրճատվածը, նույնությամբ կրկնված է Լեոնտի Մրովելու երկի տեքստում՝ Միրանի հետ կապված (էջ 105, 16-12): Այդ դրվագը քաղված է «Քարթլիի դարձ»-ից, Աբիթար քահանայի հեղինակությունը կրող մասից:

էին:

Այս վերաբերմամբ պիտի ասեմ ձեզ, որ մեր հայրերը այս գիրը թաքուն էին պահում, իսկ ինձ աստվածային խանդը ստիպեց այն ասել, այսու մեր հայր Միրիանը ընդունեց Նինոյի կողմից Քրիստոսի Ավետարանը: Թե չէ մինչև Քրիստոսի գալուստը մեր հայրերը հարկ էին վերցնում, և այն ժամանակվանից անգորացանք, այնքան, որ հույներն են մեր վերաբերմամբ հրամայում:

Եվ նա տեսավ Նեբրովթին դժոխքում և ազատեց. նա է բոլոր թագավորներից առաջինը, և Դանիելն էլ վկայում է, որ Միքայելը կարգված է պարսիկներին զորելու: Եւ դուք բոլոր վրացիներդ տեսաք այս հրաշքները, որ կատարեց Նինոն: Կամ հիշեք, [թե] Աստված ինչպես զոհեց հույներին»¹⁷:

Ծուկ որպես խորհուրդ. և ես պատմեցի ձեզ յազուտ, *զի գիտասցիք և դուք՝ Պարսքդ, եթե չէք աստարք ի Քրիստոսէն մերոյ. և նախնին ձեր Բէլ, որ նա ինքն է Նեբրովթ, որ Կռանոսն կոչի, ազատեալ է ի դժոխսց յԱստուծոյ մերոյ Քրիստոսէ, և դուք խնայեցէք յամենեսեան, որք Բարձեալ բերեցին զանուն նորա սուրբ, և մի աւերէք զսուրբ տաճար նորա, զի մի քարկոյթին նորա բորբոքեսցի ի մեզ»*¹⁸:

Ընդգծված մասի կապակցությամբ նախ ասենք, որ թարգմանիչ-խմբագիրը Բելին, Նեբրովթին ու Կռանոսին նույնացնելիս աչքի առաջ ունի Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որտեղ գրեթե բառացիորեն նույնն է ասված. «զԲելայ, առ որով նախնին մեր Հայկ՝ բազումք բազում ինչ այլ ընդ այլոյ պատմեն, բայց ես ասեմ զԿռանոսդ անուն և զԲել՝ Նեբրովթ լեալ» (I, Է): Ինչպես երևում է՝ Խորենացու ականարկած «բազում ինչ այլ ընդ այլոյ» պատմածներից մեկն էլ անանուն թարգմանչի վկայությունն է, թե պարսիկների նախնի Նեվբրովթին դժոխքից ազատողը Քրիստոսն է եղել, այդ իսկ պատճառով էլ «դուք՝ Պարսքդ, եթե չէք աստարք ի Քրիստոսէն մերոյ»: Իհարկե, միտքը օտար չէ և վրացերեն բնագրին՝ «թե չէ մինչ Քրիստոսի գալուստը... և նա (իմա Քրիստոսը) տեսավ Նեբրովթին դժոխքում և ազատեց», սակայն համատեքստը խթնացված է անհաջող միջամտությամբ: Պարսիկների՝ «մեր Քրիստոս օտարք չլինելը», ինչպես հայ թարգմանիչն է ձևակերպել, թույլ է տալիս ենթադրել, թե նա «Գիրք թղթոցից» գիտե Պարսկաստանի քրիստոնեական եպիսկոպոսական թեմերի ու աթոռների գոյության մասին, ինչպես նաև մայրենի լեզվով կարդացել է պարսիկ նահատակների վարքերն ու վկայաբանությունները (Դավիթ Դվնացի, Եզդիբուզիդ, Գուլանդուխտ և այլն), տեղյակ եղել եկեղեցական ժողովների պատմությանը¹⁹:

Ուշագրավ տարբերություններ կան աշտարակ կառուցողների էթնիկական անվա-

¹⁷ Վկայակոչվող հատվածը համահավաք բնագրում ներկայացված է ըստ տարբեր ձեռագրերի ընթերցումների (J-G, I, 162-163): Նրանք բավական անհաջող են միմյանց շարունակում: Խրթնությունն ականերն է:

¹⁸ «Վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը», էջ 157-159:

¹⁹ Այսպես կոչված Պարսից ժողովի մասին տե՛ս **Ե. Գ. Տեք-Մինասյան**, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971, էջ 45-58:

նումների և նրանց բնակատեղերի տեղորոշման բաժնում: Վրացերեն բնագրի հնդիկների և Հնդկաստանի փոխարեն հայերենում առաջինը **Թորգոմոսն ու Թորգոմյաններն** են: Փոխադրողի համար հոռմեացիները նույն հոռոմներն են, այսինքն փոքրասիացի հույները, բայց քանի որ շարունակության մեջ հույներն ու Հունաստանը հիշատակվում են, նա գերադասել է կրկնությունից խուսափելու համար վրացական էթնոնիմ ու երկրանուն գործածել՝ **«Բերձեանք՝ ի Բերձեանս»**, դրա տակ հասկանալով Բյուզանդիան և բյուզանդացիներին (բերձենի և Սաբերձների): Մինդերի մասին նա որոշ տեղեկություններ պիտի ունենար դարձյալ Խորենացու երկից (II, Ի, ԻԳ), սակայն դժվարության առաջ է կանգնել նրանց երկիրն անվանելիս, ուստի գերադասել է պարզապես գրադարձել վրացերենի **Մի/նդէթ**, և այս իրողությունը արդարացնելու համար էլ իրեն քաջ հայտնի Յունաստանը արհեստականորեն դարձրել **Յունէթ**:

Վերոշարադրյալը հուշում է, թե «Վրաց պատմության» 1151 թվականին կատարված հայերեն թարգմանությունը նկատառելի է մի քանի առումներով:

1. Հյուսիսային Հայաստանի գրչության նշանավոր կենտրոններից մեկում միաբանող այս **անանուն միաբնակ թարգմանիչը** ընդառաջել է ժամանակի հայոց միջավայրում ձևավորված կենդանի հետաքրքրությանը վրաց անցյալի վերաբերմամբ և ձեռնամուխ եղել հարևան ու բախտակից ժողովրդի մինչ իր ժամանակները գոյություն ունեցող ամբողջական պատմական փաստորեն միակ ժողովածուի թարգմանության:
2. Որքան էլ թարգմանիչը վրացերեն բնագրի համառոտումներ ու ընդմիջարկումներ կատարած լինի, նրա փոխադրած տեքստը պատմականության ու ստուգության առաջ չի մեղանշում, ուստի «Քարթլիս ցխովրեբայի» վրացական ձեռագրական խմբերն առանձնակի քննարկելիս ու վերականգնումներ կատարելիս հայերենը պիտի դիտել իբրև վրացերեն հնագույն գրչագրերի չափ կարևոր և մասամբ նրանց կանխող տարբերակ:
3. Եվ, վերջապես, թարգմանչի կատարած համառոտումներն ու միջարկումները թույլ են տալիս «Քարթլիս ցխովրեբայի» հայերենը կոչել երկի **տարբերակ** կամ **խմբագրություն**:

Միջնադարյան կամեցածդ մատենագրական երկի թարգմանություն, առավել ևս պատմագրական հուշարձանի, թելադրված է տեղական պատմա-մշակութային պահանջմունքով: Հարկավ այդ վերաբերում է և XII դարում կազմավորված «Վրաց պատմությանն» ու Միխայել Ասորու «Ժամանակագրության» XIII դարի հայերեն թարգմանություններին, ընդ որում երկրորդը կրկին վերամշակմամբ: Թարգմանություններն իրենց վրա կրում են բնագրի լեզվամտածողության և միաժամանակ հայրենի գրավոր ավանդների կնիքը:

Հայոց իշխանաց-իշխանին հասցեագրված լատիներեն նամակում Հռոմի Նիկողայոս Ա պապը կոչ էր անում. «Բայց այս նամակին համար մի՛ վարանիք այն պատճառով, որ նոյն չէ Քաղկեդոնի ժողովքին մեջ եղած թարգմանութեան հետ. որովհետև ան եղած է

յունաց լեզուին յատկություններուն պահանջին համաձայն, և բառին դիմաց բառ չեն դրած. սակայն իմաստին ճշտությունը պահելով՝ ջանացած են յստակութեան ուշ դնել, ինչ որ մերինին ալ չի պակսիր: Եւ ինչպէս ձեր մօտ, այսպէս մեր մօտն ալ ընդունելի է: Եւ ոչ ալ հարկաւոր է երկու լեզուներու յատկություններով գրել՝ ցոյց տալով երկու տարբեր եզրերու համաձայնութիւնը, երբ բառին դիմաց բառ դնենք, ինչպէս մեր հին դիւաններուն մէջ կը գտնուին»²⁰:

«Քարթլիս ցխովրեբայի» հայերեն թարգմանության մեջ նույնպէս *«բառին դիմաց բառ չեն դրած, սակայն իմաստին ճշտությունը պահելով՝ ջանացած են յստակութեան ուշ դնել»*:

²⁰ Տե՛ս Հ. Պօղոս Անանեան, Զաքարիա Հայոց Կաթողիկոսի և Աշոտ իշխանաց իշխանի թղթակցութիւնը Փոտ պատրիարքի և Նիկողայոս Ա. պապի հետ, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1992, էջ 89 (լատիներեն բնագիրը տե՛ս անդ, էջ 92):